

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2-3-055.76:82.091Шевч.+Сторож.
DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.4/46>

Боронь О. В.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

СЮЖЕТНИЙ МОТИВ БЛИЗНЮКІВ У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ)

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена необхідністю порівняння повісті «Близнець» з усіма творами на схожий сюжет задля виявлення художньої своєрідності Шевченкового тексту. Одним із таких творів є роман Олекси Стороженка «Близнець-братя», написаний майже одночасно із Шевченковою повістю.

Обидва письменники використали сюжетний мотив близнюків. Доля братів у Шевченка цілком і повністю обумовлена освітою та середовищем, в якому перебували юнаки, хоча від народження вони мали цілком однакові нахили. Автор повісті послідовно проводить думку, що моральна деградація Зосима відбулася внаслідок згубного впливу оточення. У дворянському полку офіцер марнував дорогоцінний час і батьківські гроші на сумнівні розваги, втягнувшись у нескінченну круговерть пошуку задоволень за всяку ціну, що в підсумку призвело до повного краху і зрештою смерті. Тоді як О. Стороженко простежував відмінності в характерах братів ще від їхнього дитинства. Близнюки в романі, згодом перебуваючи в тому ж не надто сприятливому військовому середовищі, зуміли зберегти високі моральні якості, закладені ще під час домашнього виховання.

Сюжетний мотив близнюків виконує в обох письменників відмінні функції. Шевченко втілює ідею про чільну роль освіти і професійного середовища у становленні особистості, розвитку її здібностей, применшуючи вплив домашнього виховання, про вроджені особливості натури взагалі не йдеться. Натомість О. Стороженко фіксує ранню психофізіологічну специфіку кожного з братів, але не узалежнює від неї подальшу долю хлопців. Зрештою завдяки цьому сюжетному мотиву романіст, очевидно, прагнув змалювати особливу близькість братів, увиразнивши драматизм їхньої сварки у фіналі. У Шевченковій повісті мотив близнюків став основним структурним засобом розвитку сюжету та повнокровної реалізації художнього задуму в дусі просвітницьких настанов автора.

Ключові слова: сюжетний мотив, порівняння, зовнішність, освіта, виховання, середовище.

Постановка проблеми. Художню своєрідність Шевченкової повісті «Близнець» (1854¹) можна вповні осмислити не тільки завдяки поглибленому вивченню поезики, а й через порівняння із творами на аналогічну тематику. Вже доводилося висловлювати обґрунтоване припущення про опосередковану залежність появи повісті від одного з романів Жорж Санд [1, с. 87–91], проте поза увагою залишаються твори українського письменства на сюжетний мотив близнюків, зокрема написаний майже одночасно із Шевченковою повістю роман Олекси Стороженка «Близнець-братя» (1857). Зрозуміло, автор сімейної хроніки не міг

ознайомитися із неопублікованою повістю Шевченка, хоча й зустрівся з ним після заслання на квартирі редактора журналу «Основа» Василя Білозерського, про що згадував Лонгин Пантелєєв: «У вітальні на канапі біля столу звичайно влаштувалися Шевченко, Костомаров і Куліш, який ні на крок не відходив од них. Хоч я і був знайомий з Миколою Івановичем, але все ж не зважувався сідати біля такого визначного тріо; до того ж на вечорах бувало чимало видатних нотаблів малоросів, наприклад, Афанасьєв-Чужбинський, О. Стороженко (автор малоросійських повістей), Трутовський (художник) та інші» [8, с. 296].

Очевидно, на одній із таких зустрічей чи за іншої нагоди поет подарував О. Сторожен-

¹ Аргументацію датування див. [2, с. 122–126].

кові «Кобзар» з інскриптом від 5 лютого 1860 р. [13, т. 6, с. 242, 557] (уточнення до коментаря див.: [3, с. 85–86]). На той час О. Стороженко у доволі високому чині колезького радника служив у Петербурзі чиновником з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідники творчості О. Стороженка, розглядаючи його роман «Близнецы-братья», події якого розгортаються у другій половині XVIII ст., не проводили паралелей із Шевченковою повістю [4, с. 745–765; 12, с. 13–18; 10, с. 15–16; 5, с. 130–136], порівнювали натомість із романами Анатолія Свидницького «Люборацькі», Григорія Квітки (Основ'яненка) «Пан Халявский», повістю Миколи Гоголя «Гарас Бульба» [7, с. 10–13] та іншими творами. Денис Чик простежив тематичні маркери імперської версії історії у згаданому творі О. Стороженка і романі Вільяма Теккерея «Історія Генрі Есмонда» [11, с. 247–261]. Не йдеться про повість Шевченка й у спеціальній розвідці, присвяченій рецепції його творчості в доробку О. Стороженка [6, с. 51–71].

І Шевченко, і О. Стороженко вдалися до поширеного у світовій літературі сюжетного мотиву близнюків, в основі якого лежить універсальний для багатьох народів відповідний міф. Тож **мета статті** – з'ясувати, які художні завдання вдалося розв'язати обом письменникам завдяки реалізації загаданого мотиву.

Виклад основного матеріалу. Шевченко майже нічого не повідомляє про особливості характерів обох дітей, наголошуючи на їхній абсолютній зовнішній схожості: «Об этих детях как о будущих героях моего сказания я должен бы попространнее о них распространиться, но я не знаю, что можно сказать особенного о пятилетних детях. Дети, как и вообще дети: хорошенькие, полненькие, румяные, как недоспелая черешня, и больше ничего. Разве только, что они похожи друг на друга, как две черешневые, едва зарумянившиеся ягоды. А больше ничего» [13, т. 4, с. 30].

Немовлята Семен та Івась в О. Стороженка настільки схожі, що їхній батько, аби не помилитися, обох називав Семенами, а мати, Марфа Іванівна, – Івасями [9, с. 183]. Семен Семенович, хоч і жартував постійно, ніби віддає перевагу Семенку, що викликало невдоволення Марфи Іванівни, насправді ретельно стежив за рівністю у пестощах близнюків [9, с. 184]. На четвертому році їхнього життя О. Стороженка, на відміну від Шевченка, констатує природну зовнішню подібність братів, відзначає відмінності в їхніх

характерах: «По наружности братья имели такое между собой сходство, что Семен Семенович с трудом отличал Семенку от Ивася; но в характерах их нельзя было не заметить большой разницы. Семенко был угрюм и молчалив, Ивась скор и болтлив, так что дворня не затруднялась в приискании им прозвища: Семенку называли Понура, а Ивася – Швыдкий» [13, с. 184–185].

Тобто відмінності в натурі близнюків у О. Стороженка впливають із їхніх вроджених особливостей. Брати в обох творах отримують традиційну для Гетьманщини домашню освіту. У Шевченковій повісті добрий знайомий подружжя Сокир аптекар Карл Осипович на їхнє прохання знаходить підхожу кандидатуру бурсака. На Покрову на хуторі з'явився переяславський аптекар у супроводі «чого-то длинного в затрапезном халате и в старой и короткой фризовой шинели (вероятно, шитой на вырост). Это был не кто другой, как сам светоч, или, проще, учитель, вырытый Карлом Осиповичем из грязных семинарских аудиторий» [13, т. 4, с. 30–31].

Далі Шевченко конкретизує колоритну зовнішність Степана Мартиновича, який відіграє видатну роль у вихованні братів: «...безобразно длинная и тощая фигура, с такими же неуклюжими костлявыми руками; лицо опойкового цвета, с огромнейшим носом, выдавшимся вперед длинным, заостренным подбородком и с немалыми висячими ушами и вдобавок с распухшей нижней губой, так [что] очертаний рта нельзя было определить; очертания глаз тоже определить трудно, потому что они были заплывшие от сновидений. Внутренние достоинства Степана Мартыновича были в совершенной гармонии с наружными» [13, т. 4, с. 31].

Натомість у О. Стороженка початкам грамоти дітей навчає дяк, а вже подальші науки викладає запрошений із Полтави переяславський бурсак Галушка із не менш прикметною, ніж у Шевченковому змалюванні, зовнішністю: «Бурсак был роста высокого, сутуловат и непомерно худ. Огромный стог волос на голове поглощал небольшое его лицо. В физиономии его прежде всего кидался в глаза беспредельный рот, смотревший каким-то растянутым чехомодом. Маленькие глаза светились лукавым умом, и скулы резко обозначались от чрезвычайной худобы и истощения. В costume его замечательнее всего была чемерка, у которой полы расходились спереди и сзади и руки выглядывали из рукавов на пол аршина. Узкие штаны в заплатках засовывались в голенища стоптанных сапогов, а черный бумажный платок, порыжевший от времени, туго обхватывал гусиную шею» [9, с. 193].

Комічна зовнішність бурсаків не заважає їм добре вивчити довірених їхньому піклуванню дітей, закласти в них підвалини етичних уявлень тощо. Близнюки в Шевченка завдяки Степану Мартиновичу впродовж двох місяців вивчили буквар, після чого наставник прохав їхнього названого батька проекзаменувати дітей, від чого той відмовився, вірячи на слово. Натомість запропонував, щоб бурсак навчив дітей гражданській грамоті [13, т. 4, с. 33]. У Стороженковому романі брати освоїли буквар за півроку, тоді дяк влаштував їм перед гостями урочисте випробування, під час якого дедалі виразніше виявилися відмінності у темпераменті близнюків, помітні ще під час навчання: «...Семенко отвечал на все вопросы с необыкновенною самоуверенностью, без торпливости и застенчивости; голос его был тверд, взгляд смел, руки по самые локти засунуты были в карманы, где он перебирал оставшиеся куски коржиков и буханцев. Ивась, хотя также отвечал хорошо, но иногда запинаясь, спешил и посматривал часто на потолок» [9, с. 188].

Шевченко наполегливо акцентує на цілковитій подібності зовнішності й натури близнюків: «На тринадцатом году это были взрослые мальчики, которым можно было дать по крайней мере лет пятнадцать. И так между собой похожи друг на друга, что только одна Прасковья Тарасовна могла различить их. И это сходство не ограничивалось одною наружностью, они походили друг на друга всем существом своим. Например, Ватя хотел учиться, и Зося тоже; Зося хотел гулять, и Ватя тоже» [13, т. 4, с. 36].

У тому ж віці брати в О. Стороженка вже виявляли свої нахили: «Братья подростали. На четырнадцатом году в наружности их начала оказываться небольшая разница, но в характере Семенко далеко перещеголял Ивася; во всех случаях он выказывал более твердости, самостоятельности и сметки, так что нечувствительно приобрел общее уважение и доверенность» [9, с. 197]. Семенко був схильний до образ, тоді як Івась мав трохи запальний і норовливий характер, любив, на відміну від брата, причепуритися і поніжитися, часом попустувати [9, с. 197]. Тож не дивно, що саме Семенко виявив неабияке самовладання і твердість духу під час сутички з розбійником Гаркушею.

Внаслідок суперечки між Никифором Федоровичем і Прасковією Тарасівною вони кинули жереб, за яким Зосиму випало стати офіцером, а Саватію – семінаристом: «С того вечера Прасковья Тарасовна как будто бы начала предпочитать Зося Вате. Разумеется, в мелочах. Однако ж эти мелочи заметил, наконец, и Степан Мартынович

и говорил однажды в пасике, после чтения Тита Ливия, что это нехорошо, что одной матери дети, что должно быть все равно. Он говорил это про себя. А Никифор Федорович слышал про себя и горько улыбнулся» [13, т. 4, с. 37].

Така непропорційна батьківська увага до юнаків згодом матиме, за Шевченком, далекосяжні наслідки. Загалом прозаїк утілює в художній формі своєрідний педагогічний експеримент, суть якого сформулював Іван Котляревський, персонаж повісті, в листі до батьків Зосима і Саватія: «...от различного их воспитания выйдет психический опыт, который и покажет, какая произойти может разница от воспитания между двумя субъектами, совершенно одинаково организованными» [13, т. 4, с. 57].

Вище в листі Котляревський «описывает добрые качества детей их и удивляется их необыкновенному сходству, как физическому, так и нравственному, и говорит, что он по мундирам их только и узнает» [13, т. 4, с. 57]. Зосим навчався в кадетському корпусі, а Саватій – у гімназії.

О. Стороженко відзначає зміни у зовнішності братів через три роки після нападу Гаркуші на двір Бульбашок: «Сходство братьев, существовавшее в младенческих годах, теперь значительно изменилось. Семенко телосложением был крепче Ивася и черты лица имел крупнее. Оба они были похожи на мать, но Ивась в особенности» [9, с. 237].

З ініціативи майора Красноскулова, батальйон якого вступив у Будища, обох братів зараховують до регулярного російського війська, де вони служать разом, тобто опиняються в абсолютно однакових умовах. Тут знову ж таки проявляються не надто суттєві відмінності в їхніх характерах. Приміром, отримавши можливість передати листи батькам, вони використовують її не однаково: «Семенко настрочил огромное послание на двух листах, а Ивась долго придумывали написал только несколько строк... Зато, если бы пришлось ему на словах передать состояние своей души и впечатления похода, то он говорил бы без умолку, а Семенко, по обыкновению, высказал бы не более того, что написал Ивась» [9, с. 291]. Близнюки беруть участь у кампанії проти турків 1769–1770 рр., демонструючи героїзм і відвагу, обидва зазнають серйозних поранень, хоч і різного ступеня.

Шевченко оповідає про різницю в характерах Зосі та Ваті, яка з їхнім дорослішанням і через відмінність середовищ, де вони виховувалися, поступово дедалі помітніше виявляється в їхніх листах: «Проходили невидимо дни, месяцы и годы. Зося и Ватя росли духом и телом в Полтаве, а Никифор Федорович и Прасковья Тарасовна старились себе

безмятежно на хуторі і получали исправно каждый праздник поздравительные письма от детей. Потом стали получать ежемесячно, потом и чаще и уже не наивные детские письма, а письма такие, в которых начал определяться характер пишущих. Так, например, Зося писал всегда довольно лаконически: что он почти нищий между воспитанниками и что по фронту он из числа первых. А Ватя писал пространнее: он скромно писал о своих успехах, о нищете своей он не упоминал» [13, т. 4, с. 59].

Згодом Зосим продовжив навчання у дворянському полку в Петербурзі, а Саватій – на медичному факультеті Київського університету. Причому перший ще у Полтаві відрікся своїх коренів, демонстративно підписавшись у листі до названих батьків Сокириним, що Никифір Федорович оцінив як «худой знак» [13, т. 4, с. 60]. Натомість лист Саватія дав йому підстави зробити обнадійливий висновок: «...хоть один походит на человека» [13, т. 4, с. 60].

Подальша доля братів добре відома. Вона цілком і повністю, за Шевченком, обумовлена освітою та середовищем, в якому перебували юнаки. Автор повісті послідовно проводить думку, що моральна деградація Зосима відбулася внаслідок згубного впливу оточення. У дворянському полку офіцер марнував дорогий час і батьківські гроші на сумнівні розваги, втягнувшись у нескінченну круговерть пошуку задоволень за всяку ціну, що в підсумку призвело до повного краху і зрештою смерті.

Тож Шевченко доволі прямолінійно проілюстрував вирішальну значущість освіти й виховання у становленні характерів близнюків, які від народження мали цілком однакові нахили. Тоді як О. Стороженко простежував відмінності в характерах братів ще від їхнього дитинства. Історія закінчується сваркою і смертю обох. За М. Зеровим, конфлікт братів змальовано в психологічному плані: умотивовано і грубість Івася за картами, і непримиренність Семенка згодом, а поворотні пункти перебігу колотнечі О. Стороженко супроводить мелодраматичними ефектами [4, с. 763]. Важко погодитися із твердженням Соломії Решетухи, що образи близнюків прямо протилежні за рисами характеру і здібностями [7, с. 12]. Кожен із них має свої особливості, водночас брати не становлять бінарну протилежність за зразком міфу про близнят. Протистояння стало помітним не в останніх розділах твору, як зауважує дослідниця [7, с. 12], а лише у фінальному, іменованому «Ссора братьев», доти між ними не було жодних непорозумінь. Взагалі завершення роману видається трохи штучно сконструйованим, воно не впливає із

сюжету. Появу відчуженості між братами О. Стороженко намагається пояснити збігом різного роду обставини, фатальну роль у яких відводить тещі Івася. Доти хазяйновитий, він внаслідок судових процесів із нею, нагромадження боргів тощо, занедбує господарство, стає заздрисним і жовчним, водночас брат не раз пропонує йому допомогу, від якої той відмовляється через самолюбство.

О. Стороженко відобразив завершення процесу поступового перетворення української козацької старшини на зросійщене дворянство, цілком лояльне до імперії, про що писав М. Зеров [4, с. 746]. В іншому місці розвідки дослідник так підсумовує свої спостереження над проявами української пристосованості до імперської дійсності в романі: «Нічим іншим не може дорівнятися український шляхтич кінця XVIII в. ділам своїх велетнів предків, як службою у російській регулярній армії. Перед нами справжній погляд українського дворянства тих часів, коли український вояцький патріотизм зчеплявся із російським царлюбством» [4, с. 758].

Втім, ідилічним картинам «російсько-українського єднання» в романі суперечать окремі сцени, в яких неприховано виявляється справжнє ставлення представників російського вояцтва до місцевих українців. Скажімо, злодійкуватий пияк Губанов, племінник майора, вітається з братами Бульбашками: «Здорово, хохленки!» [9, с. 271]. Він зі своїми друзями грабує їхні їстівні припаси, а пізніше виманює і гроші. Майор намагається проповідувати перед підлеглими міжнаціональну злагоду, даючи суворі настанови: «Новобранцев не обижают, хохлами не дразнить, жить дружно, по-братски. Слышите? Все мы дети одной матери, православной русской земли, слуги матушки царицы. Чья служба полезнее, усерднее, тому больше и чести; понимаете, болваны?» [9, с. 278]. Схоже, дразнити українців було буденною практикою для військових. Письменник демонструє російське походження офіцерів, коли моделює діалог із зіставленням городини та ягід у рідній їм Росії і в Україні, віддаючи перевагу цій другій [9, с. 281]. Тож не випадково Агапій Шамрай у 1929 р. ще міг констатувати, що поруч із лояльністю до імперії в романі виступає «органічна антипатія до “москалів”» [12, с. 16].

Хай там як, але в такому, слід визнати, не надто сприятливому середовищі близнюки в О. Стороженка зуміли зберегти високі моральні якості, закладені ще під час домашнього виховання. Загалом брати перебували у війську вісім років і у відставку подали 1776 р., дізнавшись про

смерть батька. Отримали звільнення від служби з підвищенням у чинах і мундирами [9, с. 337], своїми військовими звитягами вони здобули загальну повагу серед земляків.

Висновки. Отже, сюжетний мотив близнюків виконує в обох письменників відмінні функції. Шевченко втілює ідею про чільну роль освіти і професійного середовища у становленні особистості, розвитку її здібностей, применшуючи вплив домашнього виховання, про вроджені особливості натури взагалі не йдеться. Натомість

О. Стороженко фіксує психофізіологічну специфіку кожного з братів ще з раннього дитинства, але не узалежнює від неї подальшу долю хлопців. Зрештою завдяки цьому сюжетному мотиву романіст, очевидно, прагнув змалювати особливу близькість братів, увиразнивши драматизм їхньої сварки у фіналі. У Шевченковій повісті мотив близнюків став основним структурним засобом розвитку сюжету та повнокровної реалізації художнього задуму в дусі просвітницьких настанов автора.

Список літератури:

1. Боронь О. Роман Жорж Санд «Маленька Фадетта» як імпульс до написання Шевченкової повісті «Близнець». *Слово і Час*. 2022. № 6. С. 87–91.
2. Боронь О. Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей. Київ : Критика, 2017. 496 с.
3. Дудко В. Тарас Шевченко: джерелознавчі студії. Київ : Критика, 2014. 416 с.
4. Зеров М. Брати-близнята. (Історія й побут у Стороженковій повісті. Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 745–765.
5. Пойда О. А. Олекса Стороженко: нарис життя і творчості. Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. 240 с.
6. Пойда О. Шевченкові мотиви у творчості Олекси Стороженка. *Літературознавчі студії* : зб. наук. ст. Вінниця : Планер, 2013. Вип. 9. С. 51–71.
7. Решетуша С. А. Проза Олекси Стороженка: жанрово-стильові особливості : автореферат ... канд. філол. наук. Львів, 2007. 20 с.
8. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна М. М. Павлюка. Київ : Дніпро, 1982. 547 с.
9. Стороженко О. Твори: в 2 т. / упоряд. А. О. Іщук. Т. 2. Київ : Держлітвидав УРСР, 1957. 427 с.
10. Хропко П. П. Творчість Олекси Стороженка в контексті української прози і літературно-критичної думки. *Радянське літературознавство*. 1988. № 9. С. 15–23.
11. Чик Д. Longo sed proximus intervallo: жанрові системи української та англійської прози кінця XVIII – середини XIX ст. Хмельницький : ФОП Цюпак, 2017. 356 с.
12. Шамрай А. Російські твори О. Стороженка // Твори / ред. і вступ. статті А. Шамрая. (Праці Інституту Тараса Шевченка). Т. 3: Російські твори. [Харків :] Держ. вид-во України. 1929. С. 5–30.
13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ : Наукова думка, 2001–2014.

Boron O. V. THE PLOT MOTIF OF TWINS IN THE PROSE OF TARAS SHVCHENKO AND OLEKSA STOROZHENKO (A COMPARATIVE ASPECT)

The goal of the proposed study is to compare the story “Twins” with all other works with a similar plot in order to identify the artistic originality of Shevchenko’s text. One of these works is Oleksa Storozhenko’s novel “The Twin Brothers,” written almost simultaneously with Shevchenko’s story.

Both writers used the plot motif of twins. In Shevchenko’s story, the fate of the brothers is entirely determined by the education and environment in which the young men lived, although they had the same inclinations from birth. The author of the story consistently holds the opinion that Zosym’s moral degradation was due to the harmful influence of his environment. In a noble regiment, the officer wasted precious time and his parents’ money on dubious entertainments, getting involved in an endless cycle of seeking pleasure at any cost, which eventually led to his complete collapse and eventual death. On the other hand, O. Storozhenko traced the differences in the brothers’ characters from their childhood. The twins in the novel, subsequently living in the same not very favorable military environment, managed to preserve the high moral qualities they had developed during their home upbringing.

The plot motif of twins performs different functions for both writers. Shevchenko embodies the idea of the dominant role of education and professional environment in the formation of a personality and the development of its abilities, downplaying the influence of home upbringing; there is no mention of innate features of nature at all. Instead, O. Storozhenko records the early psychophysiological specificity of each of the brothers, but does not depend on it the further fate of the boys. In the end, through this plot motif, the novelist obviously sought to depict the special closeness of the brothers, emphasizing the drama of their clash in the end. In Shevchenko’s story, the twins’ motif became the main structural means of plot development and full realization of the artistic intention in the spirit of the author’s educational instructions.

Key words: plot motif, comparison, appearance, education, upbringing, environment.